

DE LA VIOLÈNCIA ESCOLAR A LA CONVIVÈNCIA PACÍFICA: ELEMENTS CLAU EN LA INTERVENCIÓ

María Jesús Cava*

Resum

En aquest treball, per començar, s'hi defineix la violència escolar i s'hi indica la seua incidència. A continuació, s'hi analitzen els principals factors escolars que poden afavorir les conductes violentes en el context escolar, i en els quals es pot intervenir per millorar les relacions entre alumnes i el clima de convivència escolar. Finalment, s'hi descriuen breument dos programes d'intervenció psicosocial, els objectius dels quals se centren en la millora de la integració social de l'alumnat i en el desenvolupament de la convivència escolar: el programa Galatea i el programa Conviure.

Paraules clau: violència escolar, programes d'intervenció psicosocial.

Abstract

In this work, firstly the scholar violence is defined and its incidence is indicated. After that, principal scholar factors related to violent behavior at school are analyzed and it is suggested that intervention programs could be focused in these factors for improving the relationships between students and the classroom environment. Finally, two psychosocial intervention programs, which objectives are to facilitate the social integration of all the students and to improve the relationships at school are described: Galatea program and Conviure program.

Key words: scholar violence, psychosocial intervention programs.

* Universitat de València.
Equip Lisis <<http://www.uv.es/~lisis>>

VIOLENCIA ESCOLAR: DEFINICIÓ I INCIDÈNCIA

La violència a les escoles és, sens dubte, un dels temes que més preocupen en aquests moments a pares, professors i alumnes, i és també, alhora, una temàtica d'interès creixent per als investigadors (Olweus, 1998; Suckling i Tremp, 2006). D'entrada, convé precisar que el concepte de violència escolar inclou un ampli rang de comportaments, des de les conductes disruptives que impedeixen el desenvolupament adequat de la classe fins als actes de vandalisme contra les instal·lacions (pintades, robatoris, deteriorament del mobiliari) o la victimització d'alguns alumnes pels seus companys (mitjançant insults, amenaces, intimidacions o violència física). Encara que la violència escolar inclou tots aquests comportaments, així com també les amenaces entre alumnes i professors, i entre famílies i professorat, actualment és la victimització, també anomenada assetjament entre iguals, maltractament per abús de poder o *bullying*, la que és objecte d'un nombre més important d'investigacions i d'interès per part de la societat. Un alumne és considerat víctima del maltractament dels seus iguals quan està exposat, de manera repetida i durant un temps, a accions negatives dutes a terme per un altre alumne o diversos (Olweus, 1991, 1998; Crick i Bigbee, 1998). S'entén que una acció és negativa quan algú, de manera intencionada, causa dany, fereix o incomoda una altra persona, i és possible diferenciar-hi entre el maltractament directe (amb atacs relativament oberts a la víctima) i el maltractament indirecte (en forma d'aïllament social i d'exclusió deliberada d'un grup). Aquesta mena de conductes de maltractament i amenaça tenen serioses repercussions en el benestar psicossocial de la víctima i cal relacionar la vivència d'aquesta situació amb una baixa autoestima, sentiments de soledat, símptomes psicossomàtics i ànim depressiu (Hawker i Boulton, 2000; Estévez, Musitu i Herrero, 2005).

Quant a la incidència de la victimització entre iguals, segons un informe recent del defensor del poble (2007) titulat «Violència escolar: el maltrato entre iguales en la educación secundaria obligatoria 1999-2006», encara que la incidència del maltractament en les seues formes menys greus ha disminuït en els darrers set anys al nostre país, un 27% dels alumnes d'ensenyament secundari obligatori reconeixen haver estat víctimes d'insults per part dels seus companys. Quant a les formes més greus de victimització física i a la victimització indirecta mitjançant l'aïllament i l'exclusió social, les xifres són semblants a les de l'anterior informe de l'any 2000: un 4% dels estudiants informen sobre haver estat víctimes d'agressions de tipus físic i un 10,5% sobre haver estat objecte d'exclusió social per part dels companys al centre escolar. Unes dades, sens dubte, massa elevades com per a no considerar-les.

ALGUNES CAUSES DE LA VIOLÈNCIA ESCOLAR

Pel que fa a les causes d'aquesta violència, cal assenyalar que les escoles reflecteixen molts aspectes de la societat, de la comunitat i del barri on es troben ubicades. D'aquesta manera, la competitivitat present en la societat, els canvis que s'estan produint en les formes i les funcions de les famílies occidentals, els valors propis de la societat... són, sens dubte, elements que també són presents a l'escola. Les causes de la violència escolar són, per tant, múltiples i se situen en diferents nivells (família, escola, societat). Tanmateix, i malgrat aquests múltiples factors externs a l'escola, també molts aspectes de la mateixa organització de l'aula poden afavorir o disminuir la incidència de conductes violentes al centre escolar. Encara que ben sovint s'indiquen com a factors decisius una falta de disciplina, o falta de valors ètics o morals en l'alumnat, és difícil pretendre imposar als alumnes determinats valors «per decret». El clima del centre escolar, més o menys integrador, més o menys preocupat per millorar les relacions interpersonals entre totes les persones que hi conviuen, és un element clau per a desenvolupar aquests valors.

Així, si realment volem arribar a les causes profundes, i no quedar-nos únicament en la superfície del problema, haurem de prestar *major atenció al clima social* que hi ha als nostres centres educatius. En concret, hauríem d'analitzar, si més no, els aspectes següents: la possible excessiva competitivitat entre els estudiants, l'aïllament i el rebuig social en què es troben alguns alumnes, la tolerància i naturalitat amb què encara es perceben algunes de les situacions d'assetjament entre estudiants i la poca importància que es concedeix en molts centres educatius a l'aprenentatge d'habilitats interpersonals (Cava i Musitu, 2002).

Certament, una característica important del clima social de les aules que pot contribuir a un increment en la violència escolar o, en tot cas, a un nombre més gran de conflictes interpersonals són les dinàmiques grupals que sorgeixen entre els mateixos alumnes. Així, és habitual que en una aula hi haja diversos grups d'alumnes altament cohesionats entre si i un petit percentatge d'alumnes fora d'aquests grups i, de vegades, amb seriosos *problemes d'integració social*. El rebuig dels companys és una realitat molt més freqüent del que podríem pensar. De fet, s'ha constatat que a la majoria de les aules hi ha un percentatge, aproximadament, d'entre un 10% i un 15% d'alumnes rebutjats pels seus companys (Asher i Coie, 1990). Aquest rebuig no és només una vivència desagradable, sinó que, a més, afecta l'autoconcepte d'aquests xics, la seua motivació per a assistir a l'escola, les seues actituds envers l'educació i, fins i tot, la seua adaptació social durant l'edat adulta (Parker i Asher, 1987). En general, el perfil dels

alumnes rebutjats pels seus companys es caracteritza per una autoestima social i acadèmica menys favorable, ser percebuts pels seus professors com a alumnes menys col·laboradors a classe i amb un pitjor rendiment acadèmic, i ells mateixos perceben el clima escolar com a més competitiu, menys integrador i amb unes normes de funcionament menys clares que els seus companys ben adaptats socialment (Cava, 1998; Cava i Musitu, 2000; Coleman i Byrd, 2003). Ben sovint, els xiquets víctimes de les agressions dels seus companys solen trobar-se aïllats socialment (Hodges i Perry, 1999).

Un altre factor important que pot incrementar la incidència de les conductes de tipus violent a l'escola és una certa tolerància que encara hi ha per part d'alguns pares, professors i alumnes cap a certes formes d'agressió i de victimització en el context escolar. Així, investigadors tan rellevants en aquest àmbit com Olweus (1998) o Aronson (2000) han inclòs com a factor que cal considerar la tolerància d'aquest tipus de conductes (vegeu el quadre 1). Segons l'opinió d'aquests investigadors, no s'hi hauria de tolerar cap forma d'agressió, ni física ni verbal. Tant l'agressió directa com la indirecta poden tenir serioses conseqüències tant per a la víctima (que pot no ser capaç de solucionar el problema i, en tot cas, pateix el malestar emocional, la humiliació i les burles) com per a l'agressor (que amb el temps pot anar perdent el suport i l'admiració del seu grup, alhora que ha integrat l'agressió com a part del seu comportament). Per tant, s'hauria d'assumir més encara que les burles, les humiliacions i el sentiment d'exclusió al centre educatiu no són ni naturals ni inevitables, ni tan sols en les seues formes més lleus.

Finalment, un factor que també contribueix en gran manera a dificultar la convivència escolar és el fet que molts alumnes no coneixen formes pacífiques de resoldre els conflictes amb altres estudiants. Segons l'opinió de Johnson i Johnson (1999), ensenyar els alumnes a resoldre els seus conflictes de forma no violenta és essencial per a la convivència a l'aula i per a la seua vida futura, entre altres coses, perquè els conflictes sí que són inevitables. En la relació amb les persones del nostre entorn és habitual que hi haja opinions diferents i també interessos diversos. Per tant, és un plantejament equivocat tractar d'evitar els conflictes, ja que de totes maneres es produiran. L'important és aprendre a manejar-se amb els conflictes de manera adequada i a utilitzar el potencial de canvi que comporten. Un conflicte manejat de forma satisfactòria pot millorar una relació, o una situació. Els conflictes per si mateixos no són negatius, sinó que és la manera en què decidim resoldre'ls (o mantenir en el temps sense resoldre) la que pot tenir conseqüències negatives per a nosaltres i per als altres. Per descomptat, la utilització de la violència com a forma de dirimir conflictes és una alternativa que té serioses repercussions negatives per a totes les parts implicades (Boqué, 2002; Torrego, 2000).

Quadre 1

Algunes perspectives sobre les causes i les solucions a la violència a les escoles
(Cava i Musitu, 2002)

	Per què? (causes) (a més de les exògenes a l'escola, reconegudes per tots)	Què fer-hi? (propostes d'intervenció) (de tipus no superficial)
Dan Olweus (1998)	<ul style="list-style-type: none"> - S'ignora la prevalença i les conseqüències - Es considera com a «normal» i no s'intervé 	<ul style="list-style-type: none"> - Analitzar la prevalença real i <i>canviar les actituds</i> de pares, professors i alumnes: desenvolupar <i>conscienciació i implicació activa</i> en la prevenció i reducció de conductes intimidatòries i agressives a l'escola (tot integrant en aquesta tasca pares i comunitat) - <i>Aprentatge cooperatiu</i> - Intervencions a l'escola (jornades, vigilància, telèfon de contacte) i a l'aula (<i>normes i sancions consensuades</i>)
Elliot Aronson (2000)	<ul style="list-style-type: none"> - Una atmosfera escolar que ignora, i implícitament permet, agressions i insults i en què no es valoren l'empatia i la tolerància. - Valors competitiu i individualistes 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Aprentatge cooperatiu</i> - <i>Intel·ligència emocional</i> (ensenyar als alumnes habilitats i empatia) - <i>Integració social de tots els alumnes</i> (a causa de les conseqüències negatives del rebuig dels iguals) <p>El control d'armes, els detectors de metalls i els vigilants són mesures que poden reduir la violència, però no arriben a l'arrel del problema</p>
David Johnson i Roger Johnson (1999)	<ul style="list-style-type: none"> - «Gran part de les conductes violentes són el resultat de no saber resoldre els conflictes de forma no violenta» 	<ul style="list-style-type: none"> - Crear un <i>ambient cooperatiu</i> - Ensenyar alumnes (i professors) a <i>resoldre els conflictes de forma constructiva</i> (negociació, mediació, arbitratge). <p>«L'escola no pot eliminar la disponibilitat d'armes i drogues en la societat»</p>
Isabel Fernández (1998)	<ul style="list-style-type: none"> - Encara que es reconeix el paper del context social i familiar, es planteja que l'escola té també la responsabilitat i la capacitat d'ensenyar valors com el de la convivència: «el microsistema escolar inclou un potencial de canvi» 	<p>Àmbits d'actuació:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Conscienciació - Aproximació curricular (inclou l'apreentatge cooperatiu) - Atenció individualitzada - Participació dels alumnes - Organització escolar (temps, espais, agents externs, evitar guetos)

Tenint en compte que aquests factors escolars poden estar incidint en les conductes violentes en el context escolar, intervenir-hi pot ser un mitjà eficaç per disminuir la violència escolar i per millorar la convivència als centres educatius. Així, fins i tot assumint que evidentment hi ha un gran nombre de factors externs al context escolar, com els factors familiars (Cava, Musitu i Murgui, 2006), que també incideixen en la violència a les escoles, l'anàlisi de la importància dels factors escolars aporta una guia útil en el desenvolupament de possibles intervencions psicosocials centrades en el context escolar. De fet, tal com podem observar en el quadre 1, alguns dels principals investigadors en l'àmbit de la violència escolar han destacat la importància de centrar en aquests factors les intervencions realitzades amb l'objectiu de millorar la convivència escolar i/o disminuir la violència escolar. En concret, s'ha destacat la importància d'afavorir la integració social de tots els alumnes, mantenir fermament la no tolerància a cap forma de violència al centre escolar, introduir en el desenvolupament docent estratègies d'aprenentatge cooperatiu i potenciar en tot l'alumnat habilitats interpersonals, com ara les habilitats de solució de conflictes, la intel·ligència emocional, o les habilitats necessàries per a la negociació i la mediació interpersonal.

Certament, sobre la base d'aquestes investigacions, s'han desenvolupat un gran nombre de programes d'intervenció psicosocial en l'àmbit educatiu amb la finalitat de millorar la integració social dels alumnes i de dotar-los de recursos interpersonals bàsics. Encara que, indubtablement, el desenvolupament de la convivència escolar és una tasca de tota la comunitat educativa, també des del mateix centre es poden desenvolupar iniciatives que contribuïssin a la millora d'aquesta convivència. En aquest sentit, descrivim a continuació breument dos programes d'intervenció psicosocial desenvolupats amb aquesta finalitat. Ambdós programes consideren com a elements clau la millora de la integració social de tot l'alumnat i la potenciació dels seus recursos personals (autoestima, per exemple) i socials (habilitats de comunicació i de solució de conflictes, entre altres).

DUES PROPOSTES D'INTERVENCIÓ PSICOSOCIAL PER A LA INTEGRACIÓ ESCOLAR I LA CONVIVÈNCIA PACÍFICA

PROGRAMA GALATEA (Cava i Musitu, 2000a)

Aquest programa es planteja amb la finalitat de facilitar la integració social i potenciar l'autoestima de xics i xiques amb dificultats en aquests àmbits, tot assumint que ambdós objectius estan íntimament interrelacionats. El programa, fruit d'una extensa revisió teòrica, va ser implementat en tres centres educatius

de la Comunitat Valenciana i les dades relatives a la seua avaluació quantitativa i qualitativa poden consultar-se, respectivament, en Cava i Musitu (1999) i Cava i Musitu (2000b). En el programa Galatea s'assumeix com a punt de partida la importància del context social en la configuració de l'autoconcepte de la persona. D'altra banda, quant a la seua estructura, cal assenyalar que aquest programa consta de 53 activitats agrupades en 7 mòduls (vegeu el quadre 2).

Quadre 2
Programa Galatea: mòduls i nombre d'activitats per mòdul

MÒDUL	TÍTOL	Nre. d'activitats incloses
Mòdul 1	Preparant el terreny: un clima positiu	10
Mòdul 2	Els recursos personals	7
Mòdul 3	La meua identitat	21
Mòdul 4	Els meus projectes	3
Mòdul 5	No sempre és fàcil	3
Mòdul 6	Els meus amics	6
Mòdul 7	La meua família	3

El primer mòdul, anomenat «Preparant el terreny: un clima positiu», consta de deu activitats que pretenen desenvolupar un ambient de confiança i suport a l'aula. El segon mòdul, «Els recursos personals», té set activitats i el seu objectiu comú és aprofundir en els aspectes positius que tots els estudiants tenen: els recursos, les qualitats, les habilitats, les destreses i els èxits. En aquest mòdul s'aprèn a reconèixer aquests recursos en un mateix i en els altres. En el següent mòdul, «La meua identitat», mitjançant les 21 activitats que l'integren, es pretén avançar en l'autoconeixement dels estudiants. En aquest mòdul s'assumeix la globalitat dels trets definitoris de la persona, tant positius com negatius, i s'hi incorporen aspectes relatius a l'acceptació del propi cos. El quart mòdul, «Els meus projectes», que consta de tres activitats, se centra en la reflexió sobre les metes i les aspiracions personals, i planteja als xics alguns assaigs de metes petites. En el cinquè mòdul, «No sempre és fàcil», que consta de tres activitats, s'hi analitzen els impediments, de vegades interns, que ens dificulten aconseguir els nostres objectius. El sisè mòdul, «Els meus amics», configurat per sis activitats, es refereix a les relacions amb els iguals i a l'amistat. Finalment, el setè mòdul, «La meua família», constituït per tres activitats, se centra en les relacions dels alumnes amb les famílies respectives. El programa, a més, conté una introducció en què s'especifiquen les condicions per a la seua correcta aplicació.

La durada del programa pot oscil·lar entre quatre i sis mesos, d'acord amb el nombre d'activitats que s'hi realitzen i la proximitat en el temps amb què

es duguen a terme. En l'àmbit acadèmic, s'aconsella la seua planificació per a un curs acadèmic complet. Tanmateix, una de les característiques distintives d'aquest programa és la seua flexibilitat. En aquest sentit, no sols es permet, sinó que s'aconsella l'elecció d'aquelles activitats que s'adapten millor a les característiques concretes del grup amb el qual s'està treballant. En cada una de les activitats es detallen acuradament els objectius concrets que es pretenen aconseguir, la durada aproximada de l'activitat, els materials requerits pels participants, els recursos de què disposa el professor o formador, la dinàmica grupal que s'ha d'utilitzar, el procediment concret per al seu desenvolupament, la seua possible adaptabilitat segons l'edat i les característiques del grup i algunes variants i alguns suggeriments que poden ser d'utilitat.

PROGRAMA CONVIURE (Cava i Musitu, 2002)

Aquest programa s'adreça principalment a adolescents i comparteix amb el programa Galatea la consideració de la necessitat d'intervenir en el clima general de l'aula, comptant amb la participació de tots els alumnes i del professorat. El programa té com a finalitat principal millorar la convivència a les aules d'ensenyament secundari i prevenir o disminuir, segons el cas, possibles problemes de disciplina i de conductes agressives o violentes. La manera concreta mitjançant la qual es pretén aconseguir aquest objectiu està basada en la importància de la cooperació i l'empatia; així com en la utilitat de potenciar en tots els alumnes els recursos personals i socials (entre altres, l'autoestima, el suport social, les habilitats de comunicació, les competències interpersonals o l'habilitat en la resolució de conflictes).

El programa Conviure consta de 48 activitats, agrupades en 10 mòduls (vegeu el quadre 3). Uns mòduls que, al seu torn, s'integren en quatre grans unitats: els adolescents, l'aula, els recursos i l'anàlisi d'algunes problemàtiques. En la *unitat I, Els adolescents*, s'hi analitzen juntament amb l'alumnat les característiques i les peculiaritats pròpies de l'adolescència, alhora que es va creant en el grup-aula un ambient d'implicació i obertura que s'haurà de tractar de mantenir durant tot el programa. Aquesta primera unitat està composta per dos mòduls: «L'adolescència com a transició» (mòdul 1) i «Les relacions entre adolescents i professors» (mòdul 2).

Quadre 3

Programa Conviure: unitats, mòduls i nombre d'activitats per mòdul

UNITAT	MÒDUL	Nre. d'activitats incloses
Unitat I: <i>Els adolescents</i>	(1) L'adolescència com a transició	4
	(2) Les relacions entre adolescents i professors	4
Unitat II: <i>L'aula</i>	(3) El funcionament de l'aula	7
	(4) La comunicació a l'aula	7
Unitat III: <i>Els recursos</i>	(5) Percepció d'estrès i habilitats cognitives	5
	(6) Autoestima	5
	(7) Suport social	5
Unitat IV: <i>Anàlisi d'algunes problemàtiques</i>	(8) Conductes violentes	5
	(9) Consum de substàncies i simptomatologia depressiva	3
	(10) Absentisme i abandó escolar	3

La *unitat II, L'aula*, és una de les més extenses i té com a objectiu principal millorar el funcionament i la comunicació a l'aula. De fet, es troba integrada per dos mòduls, la denominació dels quals coincideix amb els objectius esmentats: «El funcionament a l'aula» i «La comunicació a l'aula». La *unitat III, Els recursos*, està composta per tres mòduls: «Percepció d'estrès i habilitats cognitives», «Autoestima» i «Suport social». Es tracta d'una unitat també prou extensa, en la qual es recullen un gran nombre d'activitats encaminades a potenciar en els alumnes els seus recursos personals i socials. Finalment, en la *unitat IV* es proposa l'*anàlisi d'algunes problemàtiques* concretes juntament amb els alumnes. En aquest sentit, i encara que aquestes poden ser molt nombroses i variades, en aquesta unitat hem tractat de seleccionar aquelles que creiem que, en l'actualitat, estan suscitant més demanda i preocupació tant en els pares com en el professorat. En concret, en aquesta unitat s'analitzen les «Conductes violentes» (mòdul 8), el «Consum de substàncies i la simptomatologia depressiva» (mòdul 9) i l'«Absentisme i abandó escolar (mòdul 10).

En cada un dels deu mòduls que formen part d'aquest programa, s'hi ofereix prèviament una breu descripció del mòdul que s'iniciarà, alhora que s'hi expliciten els objectius concrets que es pretenen aconseguir. La introducció al mòdul es completa també amb un cronograma que ofereix una imatge de conjunt del mòdul i la seua durada; i que pot ser de gran utilitat per a planificar el de-

envolupament de les activitats. El programa Conviure es completa, a més, amb 10 fitxes tècniques, 7 fitxes de contingut i 38 documents de treball que faciliten al professor o l'educador tots els materials necessaris per al desenvolupament correcte del programa, sense necessitat de recórrer a cap font addicional. Entre les recomanacions per a la seua correcta aplicació, cal assenyalar, entre altres, les següents: mantenir una actitud de confiança, acceptació i respecte cap a l'alumnat, tractar de desenvolupar tots els mòduls previstos i, si és possible, seguir l'ordre o la seqüència proposats, i tractar sempre d'adaptar les activitats a les característiques i peculiaritats dels alumnes concrets a qui s'adreçarà.

REFERÈNCIES

- ARONSON, E. (2000): *Nobody left to hate*. Nova York, Freeman.
- CAVA, M. J. (1998): *La potenciación de la autoestima: Elaboración y evaluación de un programa de intervención*. Tesis doctoral. Universitat de València.
- CAVA, M. J., & G. MUSITU (1999): «Evaluación de un programa de intervención para la potenciación de la autoestima», *Intervención Psicosocial*, 8 (3), 369-383.
- (2000a): *La potenciación de la autoestima en la escuela*. Barcelona, Paidós.
 - (2000b): «Valoración del profesorado de un programa de intervención en la escuela», *Universitas Tarraconensis*, 22, 134-155.
 - (2002): *La convivencia en la escuela*. Barcelona, Paidós.
- CAVA, M. J., G. MUSITU & S. MURGUI (2006): «Familia y violencia escolar: el rol mediador de la autoestima y la actitud hacia la autoridad institucional», *Psicothema*, 18 (3), 367-373.
- COLEMAN, P. K. & C. P. BYRD (2003): «Interpersonal correlates of peer victimization among young adolescents», *Journal of Youth and Adolescence*, 32 (4), 301-314.
- CRICK, N. R. & M. A. BIGBEE (1998): «Relational and overt forms of peer victimization: A multi-informant approach», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 337-347.
- DEFENSOR DEL POBLE – UNICEF (2007): *Informe sobre violencia escolar: el maltrato entre iguales en la educación secundaria obligatoria 1999-2006 (Nuevo estudio y actualización del Informe 2000)*. Elaborat per C. del Barrio, M. A. Espinosa, E. Martín i E. Ochaíta. Madrid, Publicaciones de la Oficina del Defensor del Pueblo.
- ESTÉVEZ, E., G. MUSITU & J. HERRERO (2005): «The influence of violent behavior and victimization at school on psychological distress: the role of parents and teachers», *Adolescence*, 40 (157), 183-196.

- FERNÁNDEZ, I. (1998): *Prevención de la violencia y resolución de conflictos*. Madrid, Narcea.
- HAWKER, D. S. J. & M. J. BOULTON (2000): «Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: a meta-analytic review of cross-sectional studies», *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 441-455.
- HODGES, E. V. E. & D. G. PERRY (1999): «Personal and interpersonal antecedents and consequences of victimization by peers», *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 677-685.
- JOHNSON, D. W. & R. T. JOHNSON (1999): *Cómo reducir la violencia en las escuelas*. Buenos Aires, Paidós.
- OLWEUS, D. (1991): «Bully/victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school-based intervention program», en D. Pepler i K. Rubin (eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 411-448). Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- (1998): *Conductas de acoso y amenaza entre escolares*. Madrid, Morata.
- PARKER, J. G. & S. R. ASHER (1987): «Peer relations and later personal adjustment: Are low accepted children “at risk”?», *Psychological Bulletin*, 29 (4), 611-621.
- SUCKLING, A. & C. TEMPLE (2006): *Herramientas contra el acoso escolar. Un enfoque integral*. Madrid, Morata.
- TORREGO, J. C. (2000): *Mediación de conflictos en instituciones educativas*. Madrid, Narcea.